

**ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Оліцький В'ячеслав Олександрович

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

e-mail: olitckyi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Анотація.** Мета статті* полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ ст. на діяльність сільського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду. ***Методологія дослідження базується на дотриманні принципів об'єктивності та системності. Для реалізації мети та поставлених завдань використано загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, а також спеціальні методи історичного дослідження – класифікації та критики джерел, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний. ***Наукова новизна*** полягає в тому, що вперше економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. стало об'єктом окремого наукового дослідження. ***Висновки.*** Економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату в другій половині ХХ ст. було складним і багатограним явищем, на яке суттєво впливала антирелігійна політика радянської влади. Умови існування парафіяльного духовенства були обумовлені економічними обмеженнями, соціальними змінами та систематичним тиском держави. Основним джерелом доходів для сільських священиків залишалися пожертви парафіян, які у багатьох випадках не покривали навіть базових потреб. Регіональні відмінності також відігравали важливу роль: західні області, де релігійне життя було більш активним, демонстрували вищу фінансову підтримку парафій, тоді як у східних та північних регіонах ситуація була набагато гіршою. Впровадження фіксованих окладів для священиків на початку 1960-х років стало додатковою спробою фінансового обмеження. Водночас дії держави спрямовані на послаблення матеріальної бази Церкви не мали повного успіху. У 1970–1980-х роках, попри продовження репресивної політики, спостерігалось зростання прибутків релігійних громад, що дозволило частині священиків забезпечити собі добробут.

Ключові слова: духовенство, священик, українське село, сільська парафія, пожертви, релігійні обряди, матеріальне забезпечення.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ ст. Україна перебувала в умовах радянської тоталітарної системи, яка продовжувала реалізовувати антирелігійну політику, спрямовану на побудову атеїстичного суспільства. Духовенство, яке традиційно виконувало не лише релігійну, але й соціальну роль у житті сільських громад, перебувало під тиском систематичних переслідувань і дискримінаційних заходів з боку держави. Це значно вплинуло на їхнє матеріальне становище, а також на можливість виконання душпастирських і суспільних функцій.

Однією з ключових проблем було позбавлення Церкви традиційних джерел фінансового забезпечення. Парафіяльне духовенство, особливо в сільській місцевості, не мало стабільних джерел доходів, оскільки основні фінансові надходження залежали від пожертв вірян, які самі перебували у скрутному матеріальному становищі. Водночас, священники залишалися важливим елементом сільських громад. Незважаючи на обмеження, вони намагалися підтримувати духовні традиції, організовувати релігійні свята, займатися благодійною діяльністю.

Проблематика економічного становища сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. також включає питання соціокультурних змін, що відбувалися в цей період. Унаслідок урбанізації та зміни демографічної структури сільського населення зменшувалася кількість активних парафіян, що безпосередньо впливало на фінансові можливості Церкви. З іншого боку, попри всі труднощі, Церква залишалася центром духовного життя та місцем збереження українських духовних традицій. Аналіз економічного становища сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. дає змогу краще зрозуміти вплив державної політики на релігійне життя, соціальну роль духовенства в умовах тоталітарного режиму та адаптаційні механізми, які використовувалися для виживання й виконання своєї місії. Це також дає можливість простежити трансформації, які відбувалися в середовищі православного духовенства.

Мета статті полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ ст. на діяльність сільського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія Церкви та державно-церковних відносин в Україні ХХ ст. займає важливе місце в сучасному історієписанні. Зважаючи на це, наявна значна історіографічна база проблеми. Одним із перших наукових досліджень, присвячених антирелігійним кампаніям другої половини ХХ ст., у вітчизняній історіографії є стаття І. Меркатуна [Меркатун, 1991]. Серед загальної кількості історичних досліджень які розглядають особливості релігійної політики та становище Православної церкви в Україні, зокрема і духовенства в другій половині ХХ ст. необхідно виокремити монографію В. Пащенко [Пащенко, 2005]. У більш вузьких хронологічних межах проблему досліджувала Н. Шліхта [Шліхта, 2011]. Питання становища православного духовенства у контексті історії повсякдення представлені у серії колективних монографій Інституту історії України НАН [Даниденко, 2010; Даниденко, 2015; Даниденко, 2022]. Державно-церковні відносини в СРСР у 1939–1964 рр. проаналізував М. Шкаровський [Шкаровський, 1999]. Ряд наукових досліджень присвячені питанням, які безпосередньо або опосередковано впливали на економічне становище священнослужителів. Зокрема, систему радянського оподаткування дослідив В. Оліцький [Оліцький, 2024], релігійну свідомість віруючих – П. Бондарчук [Бондарчук, 2012], партійно-державну політику щодо релігії та релігійних інституцій – В. Войналович [Войналович, 2005]. Не зважаючи на значний історіографічний доробок, відсутнє спеціальне дослідження присвячене

економічному становищу сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, матеріальне утримання парафіяльного духовенства відбувалося за рахунок громади. Воно складалося із добровільних пожертв віруючих на потреби храму, плату за виконання релігійних потреб та натуральні піднесення. Такий підхід зберігався і у повоєнній УРСР, хоча радянські трансформації впливали і на цей аспект церковного життя. Попри те, що утримання священника залишалося у компетенції парафії, держава втручалася у цю сферу діяльності, намагаючись її контролювати, а з часом і обмежувати. За таких умов, матеріальне становище віруючих прямо впливало на забезпечення священника. Більш фінансово спроможні та чисельніші громади надавали вищий рівень фінансового забезпечення для церковнослужителів. Сільські парафії мали значно скрутніше становище від міських, а відповідно – це відбивалося і на священниках, які їх очолювали. Урбанізаційні процеси призводили до зменшення чисельності сільських парафій. Паралельно відбувалося зменшення їх кількості. Лише не значна частина сільської громади регулярно відвідувала церкву здійснюючи пожертви. Зважаючи на низький рівень життя, розміри пожертв також були не значними.

Церква у внутрішніх питаннях керувалася канонічними нормами, а у питаннях державно-церковних відносин – державним законодавством, яке чітко регламентувало усі сторони життя, зокрема і матеріальне забезпечення служителів культу. Положення про управління Руською Православною Церквою 1944 р. визначало, що церковні гроші склалися із добровільних пожертв віруючих, до яких належали пожертви на потреби храму в цілому, тарілочний збір за богослужіннями, пожертви за просфори, свічки тощо. Усі суми обраховувалися через ведення прибутково-видаткових книг. Готівкові кошти вносилися для зберігання на банківський рахунок відкритий на ім'я парафії та отримувалися за чеками за підписом настоятеля та казначея парафії. Настоятель парафії двічі на рік звітував єпархіальному архієрею про прибутки та витрати церковних грошей. Священники призначалися єпархіальним архієреєм, вони очолювали парафію, здійснювали духовне керівництво віруючими та керували причтом і парафією. Настоятель за своєю посадою був членом парафіяльної громади та очолював церковну раду. Остання, під безпосереднім керівництвом та спостереженням настоятеля та під його відповідальність перед владою здійснювала церковне господарство дбаючи про утримання храму та забезпечення його усім необхідним. Саме виконавчий орган парафії на чолі із священником був головним розпорядником фінансів. Таким чином, настоятель мав безпосереднє відношення до церковних грошей. Водночас саме священник був відповідальним за сплату усіх фінансових зборів: орендної плати, страхових платежів, єпархіальних внесків, участі в державних кампаніях тощо [Козлов, 2009, с. 275–277]. Відповідно до Постанови ВЦВК та РНК 1929 р., яка діяла зі змінами протягом другої половини ХХ ст., релігійним громадам дозволялося збирати добровільні пожертви, зокрема для найму служителів культу та утримання виконавчих органів громади [Куроедов, Панкратов, 1971, с. 21–22]. Діяла практика, яка дозволяла збір пожертв виключно в межах храму.

У перші повоєнні роки, помітна значна різниця між сільськими та міськими парафіями за кількістю віруючих, які відвідували богослужіння. У відсотковому еквіваленті до загальної кількості населення українського села, – відвідування церков було значно вищим ніж у місті. За віковим показником, близько 20–25% богомольців становила молодь, зокрема діти. За гендерним показником – жінки становили переважну більшість, займаючи пануюче становище у всіх вікових категоріях починаючи із 20 років. Проте, за абсолютним показником, кількість сільських віруючих за богослужіннями значно поступалася кількості міських. Показовою була картина у селах Сталінської області другої половини 1940-х років, де несвяткові та постові богослужіння відвідувало від 10 до 40 осіб, у неділю та дні невеликих свят за богослужіннями молилося від 10 до 150 віруючих і лише на великі свята церкву відвідувало від 80 до 500 віруючих. Кардинально відрізнялася ситуація в західних областях де зв'язок населення з Церквою був досить високим, що впливало, як на авторитет духовенства у громадах так і на відвідування богослужінь [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 16, 170, 181–182]. Для сіл східних та північних областей республіки типовою була ситуація, коли в неділю та невеликі свята парафіяни були майже відсутніми. Не поодиноким було ситуація описувана священником села Русанівка Сумської області. Не зважаючи на те, що село було досить великим, за богослужіннями молилося п'ять, інколи – десять осіб похилого віку. За таких умов, прибутки церкви були фактично відсутніми, що впливало на матеріальне становище настоятеля парафії. Той же настоятель Миколаївського храму с. Русанівка М. Головач скаржився, що він уже півроку не вживав молока, а живе виключно на прибутки отримані під час великих свят, таких як Різдво, Водохреще, Великдень тощо [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 29, арк. 17].

В умовах низької відвідуваності храмів, а відповідно – низького рівня прибутків, головним, а подекуди і ледь не єдиним джерелом існування сільських священників була плата за виконання релігійних треб. До найпоширеніших треб відносилися обряди хрещення, відспівування померлих, вінчання. Хрещення відбувалося не над усіма новонародженими, проте в більшості випадків цей обряд виконувався. Траплялися також випадки хрещення молоді та навіть дорослих. У сільських парафіях в абсолютній більшості відбувалося і відспівування померлих. Показники виконання релігійних обрядів також не були однаковими на всій території республіки та відрізняються за географічним принципом, – чим західніші регіони, тим виконання релігійних обрядів було вищим. Так, у с. Нижнє-Георгіївка Ворошиловградської області у першому кварталі 1947 р. хрещено 27%, відспівано 50%, обвінчано 22% від загальної кількості, по Сінельниківському району Дніпропетровської області – хрещень 45%, вінчань 3,6%, відспівувань 36%, у с. Михайлівська Рубежівка Київської області селяни дотримувалися усіх обрядів – не відбулося жодного похорону без відспівування та всі жителі хрестили новонароджених, в правобережних областях показник виконання релігійних обрядів був значно вищим, сягаючи до 100% у Закарпатській області. Необхідно зазначити, що високий відсоток виконання релігійних обрядів ніяк не свідчить про їх значну кількість. Наприклад, 50% відспівувань у с. Нижнє-Георгіївка – це лише 4 випадки, а 45% хрещень по Сінельниківському району – всього 648 випадків за квартал на увесь район [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 15–18, 192]. За умови низької

відвідуваності сільських храмів, пожертви від виконання релігійних треб не дозволяли забезпечити належний матеріальний рівень духовенства.

В умовах незадовільного економічного становища, сільське духовенство обирало різні стратегії існування та прилаштування до радянської дійсності. Досить поширеним було переміщення священників із однієї парафії в іншу. Таким чином пастирі залишали малопробуткові парафії, намагаючись знайти кошти для існування. Траплялися випадки переміщення між єпархіями. Архієреї розуміючи тяжке матеріальне становище, часто ішли на зустріч потребуючим священникам, задовольняючи їхні прохання. Протягом 1947 р. із парафії на парафію переведено 239 священнослужителів, що становило понад 30% від загальної кількості вибулих по республіці, куди враховувалося звільнення за штат, смерть, арешти тощо [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 2, 217].

За умов, коли відвідування сільських храмів було настільки низьким, що не дозволяло утримувати священника, а головним джерелом для існування ставали пожертви за релігійні треби, окремі священники встановлювали суму оплати, а при обході із молитвою просили давати більше продуктів. Необхідно наголосити, що це траплялося не через скупість духовенства, а з метою виживання і мова ішла про мізерну кількість продуктів. Так, священник с. Некрасово на Сумщині просив давати миску крупи замість стакана. Той же священник скаржився, що прибуток місцевого храму настільки низький, що немає можливості заплатити єпархіальні внески та 800 карб державного займу [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 3, спр. 8, арк. 146].

У перші повоєнні роки окремому духовенству вдавалося отримати від голів колгоспів ділянки для городів та навіть влаштуватися на роботу до колгоспів, поєднуючи її з духовним служінням. Священник с. В. Люджа Тростянецького району Сумської області С. Коваленко, який під час німецько-радянської війни служив у лавах Червоної армії та позитивно характеризувався з боку влади, у 1945 р. працював у місцевому колгоспі де скопив 4,93 га сіна та 17 га зернових культур за що йому було нараховано 130 трудоднів, за які він отримав 0,43 га сінокоосу, 87 кг зерна та муки, 3 кг соняшникової олії, 6 кг м'яса, 4 кг меду та 2 кг цукру. Попри це, він скаржився єпископові, що йому доводиться жити в селі скрутно та просив перевести на іншу парафію [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 29, арк. 27–28]. Інколи священники лівобережних єпархій потерпали від місцевих колгоспників. В с. Собичево Шосткинського району Сумської області голова колгоспу виділив настоятелю парафії ділянку під огорож, але колгоспники бригади її зорали та засіяли. Він накосив сіна, а його вночі вкрали. Таке відношення стало причиною залишення даної парафії [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 3, спр. 8, арк. 146].

Про розмір прибутку настоятелів малопробуткових парафій на початку 1950-х років можна судити зі змісту скарги священника с. Печі Комарівського району Чернігівської області А. Скорохода. Просячи про переведення на іншу парафію, він скаржився на низькі прибутки та високий розмір податку. Це прохання звучало у дні Великого посту 1950 р., період коли кількість віруючих на богослужіннях мала бути більшою. Настоятель зазначав, що після грошової реформи 1947 р. віруючі жертвували по 5–10 коп., а за виконання треб сплачували продуктами – переважно хлібом та медом, грошові ж пожертви були дуже обмеженими. За вінчання сплачували 20 – 30 руб., максимум – 50 руб. За перший тиждень Великого посту весь прибуток склав 300 руб., на другому тижні богослужіння не відбувалися, а за третій

тиждень отримано 120 руб. Відвідування віруючими богослужінь було низьким, тож отриманий в період великих свят прибуток міг бути головним джерелом існування настоятеля протягом усього року. Крім того, з даної суми сплачувалися необхідні податки та збори, тож для священника залишалася мізерна частка від отриманих сум [ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 5, спр. 166, арк. 46]. Священник с. Хмелів Смілянського району Сумської області у 1952 р. висловлював незадоволення пожертвою у розмірі 10 руб. за відспівування померлого [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 131]. Такі, малоприбуткові парафії існували протягом усієї другої половини ХХ ст., а їх настоятелі змушені були клопотати перед правлячими архієреями про своє переміщення. Але кількість таких парафій становила меншість від загальної кількості.

Через недостатню кількість духовенства з часом з'явився цілий ряд вакантних парафій. Такими переважно були сільські храми, громади яких неспроможні утримувати церкву та священника. З метою їх збереження, єпархіальні архієреї часто призначали їх настоятелями священників із сусідніх громад. Таким чином сформувалася ситуація коли один священник очолював кілька парафій. Духовенство проводило богослужіння у своєму храмі, а в тимчасово очолюваних, – відправи здійснювалися в окремих випадках, переважно на свята. Проте, релігійні треби та здійснення релігійних обрядів виконували священники для яких ця парафія була приписною. Таким чином, пожертви за здійснення треб були додатковим прибутком [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 126]. У період хрущовських гонінь, коли значну кількість храмів було закрито, склалася ситуація за якої один священник змушений був опікуватися значною кількістю сіл, які раніше складали кілька окремих парафій. Наприклад, у Полтавській єпархії за період 1958–1964 рр. із 340 храмів, діючими залишилися лише 52 [Письмо, 1981, с. 221]. Така ситуація залишалася характерною для України протягом середини 1960-х – кінця 1980-х років. Це призводило до того, що в коремих районах було кілька сільських священників, які здійснювали богослужіння в одному храмі, а треби – в значній кількості сіл.

У 1950-х роках із підвищенням життєвого рівня населення, збільшувалися прибутки релігійних громад, а відповідно і матеріальне становище духовенства. Протягом 1951–1953 рр. середній прибуток духовенства збільшився із 6837 руб. до 7099 руб. [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 96, арк. 5]. У першу чергу, зростали прибутки у промислових районах УРСР та великих містах. Така ж тенденція простежується і в сільських парафіях. Наприклад, прибутки 125 сільських храмів Харківської області зросли із 2389 тис руб. у 1950 р. до 3051 тис руб. у 1956 р., або на 21,5%. Приблизно в таких межах відбувалося збільшення прибутків парафій усіх єпархій Українського екзархату. Із цих сум, значна частина ішла на ремонт храмів та їх утримання, сплату різноманітних зборів та податків, купівлю культових речей, подекуди – утримання хору тощо. За даними Міністерства фінансів УРСР, прибуток духовенства республіки за 1956 р. склав понад 44 млн руб. у той час як прибуток усіх православних громад – 145 млн руб. Таким чином, оплата духовенству становила менше 30% від загальної суми, при тому, що республіканське міністерство не розділяло оплату сільського та міського духовенства та враховувало забезпечення архієреїв. На 1 січня 1957 р. в Україні було зареєстровано 8547 православних храмів та молитовних приміщень та 6075 осіб духовенства (19

архієреїв, 5750 священників та 306 дияконів). У середньому на 1 представника духовенства припадало близько 7200 руб. на рік. Проте, вирахування середнього значення не дає можливості продемонструвати реальне матеріальне забезпечення сільського духовенства, адже воно було значно нижчим від міського [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 197, арк. 9–11].

Окремі парафії дбаючи про забезпечення належного рівня життя своїх священників, не лише здійснювали пожертви, але й намагалися забезпечити парафіяльним житлом. Так лише у 1959 р., релігійні громади двох сіл Миколаївської області без погодження із владою придбали фінські будиночки для помешкань священників. У Чорнобильському районі Київської області віруючі придбали будинок вартістю 22 тис руб. Селяни на Волині та у Львівській області намагалися самостійно побудувати житло для своїх священників. В усіх випадках, місцева влада припиняла дані спроби, а придбані або побудовані приміщення вилучалися і передавалися під соціальні потреби [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5116, арк. 33–43].

Досить швидко серед сільського духовенства формується категорія священників, які очолювали заможні парафії та отримували достатнє матеріальне забезпечення, яке дозволяло не лише мати належний рівень життя, але й заощаджувати значні суми фінансів та здійснювати дорогівартісні покупки. Із початку 1950-х років помітна тенденція купівлі священниками власного житла. На дані витрати церковні громади не виділяли коштів, його духовенство придбавало за власні гроші. Так, в даний період придбали або побудували будинки 3 сільські священники Ворошиловградської області, 9 Кіровоградської, 2 Тернопільської, 4 Вінницької області тощо. На цей час, власним житлом володіли і інші священники, проте Уповноважені у справах РПЦ не встановили часу та обставин його набуття. При цьому, помітні випадки, коли будинки купувалися не лише через необхідність мати власне житло у селі де розташовувалася парафія, а розглядалися як певні інвестиції на майбутнє. Сільські священники придбавали будинки в містах. Зокрема, таку тенденцію відзначав Уповноважений у справах РПЦ Вінницької області. Вартість набутого житла була різною, – від 2000 руб. за будинок в окремих селах до 45000 руб. за третину будинку у Вінниці. Окремі сільські священники західних та центральних епархій придбавали автомобілі та мотоцикли. Про дохід таких священників можна судити виходячи із інформації по Тернопільській області, де один із священнослужителів який придбав будинок, за 1951 р. отримав 5630 руб., 1952 р. – 4305 руб., 1953 р. – 4384 руб., інший, – за цей же період отримав 18575 руб. Священник с. Буданів цієї ж області, який у 1952 р. придбав автомобіль «Москвич» вартістю 8000 руб., за цей рік отримав прибутку на суму 8600 руб., сплативши з нього 1791 руб. податку.

У той же час, Уповноважений у справах РПЦ Одеської області повідомляв, що священники, як правило, мешкають у церковних сторожках або в будинках приватних осіб. Купівля духовенством власного житла в області була швидше виключенням із загальної ситуації [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 96, арк. 12–17, 54–61].

Із середини 1950-х років відбуваються зміни традиційного матеріального утримання парафіяльного духовенства. Замість пожертв, запроваджуються зміни в оплаті праці духовенства, які полягали у виплаті фіксованої заробітної платні. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю врегулювання оподаткування

служителів культу, проте насправді влада очікувала, що священники не одержуючи за виконання треб винагороди, здійснюватимуть їх значно менше [Шліхта, 2011, с. 54–55].

У період хрущовської антирелігійної кампанії 1959–1964 рр. серед іншого, реалізуються заходи спрямовані на ослаблення матеріальної бази релігійних організацій, а відповідно і духовенства. Якщо до 1959 р. РПЦ щороку сплачувала понад 1 млн руб. податків, то у 1959 р. сплатила понад 70 млн руб. З метою скорочення прибутків священнослужителів, збільшували розміри їх оподаткування. Детально підраховувалася кількість проданих проскур, свічок, хрестиків, стрічок для носіння хрестиків, віночків (за кількістю їх вираховувалася кількість обрядів). Розміри податків із духовенства переглядалися в бік збільшення: 1959 р. – вдвічі, 1960 р. – втричі, 1961 р. – у чотири рази [Даниленко, 2015, с. 357].

Архієрейський Собор РПЦ 1961 р. під тиском влади вніс зміни до системи парафіяльного управління, усунувши настоятелів від управління парафіями. Дані зміни радянським режимом розглядалися, як спосіб обмеження прав духовенства та форма тотального контролю за фінансами. У цьому ж році відбулася перереєстрація духовенства, під час якої священники змушені були погодитися із розпорядженням влади проте, що всі треби вдома та панахиди на кладовищах можна здійснювати виключно за письмового дозволу державних органів. На практиці ж отримати такий дозвіл було фактично не можливо [Сазонов & Федотов, 2018, с. 39–41]. Таким чином священників було позбавлено права виконувати релігійні треби на прохання віруючих, що особливо практивувалося в селі. Цим кроком священнослужителі позбавлялися ще одного джерела матеріального забезпечення, що негативно впливало на їхнє економічне становище.

У жовтні 1962 р. духовенство перевели на тверді оклади. З метою жорсткого контролю за кількістю виконуваних треб та обрядів, запроваджувалися квитанційні книги. Заборонялося збирати гроші в молитовних приміщеннях на потреби не пов'язані із здійсненням релігійного культу, щоб частина із них не залишалася священникам. Крім того, заборонялося встановлення обов'язкових грошових сум і натуральних внесків для Церкви [Даниленко, 2015, с. 358].

Парафіяльне духовенство намагалося протистояти новим практикам та зберегти виконавчі органи релігійних громад під своїм контролем і часто продовжувати самостійно вести господарсько-фінансові справи. Настоятелі сільських парафій не рідко продовжували вести церковні касові книги, самостійно приймати пожертви за виконання релігійних треб, не завжди проводивши їх через фінансові книги або видаючи квитанції на меншу суму. Не поодинокими були випадки, коли громади продовжували жертвувати на утримання священника гроші та продукти. У західних областях України траплялися випадки, коли кожен двір сплачував фіксовану суму на утримання церкви та священника та надавав натуральні пожертви [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 6–8].

У середині 1960-х років в республіці нараховувалося 3392 священники, із яких пастирське служіння в селі проводило 2832. Попри посилення тиску на Церкву та духовенство, атеїстичне виховання, скорочення кількості храмів, продовжували зростати їх прибутки. У 1963 р. кількість храмів скоротилося на 10% але фінансові надходження збільшилися на понад 2,5 млн руб., сягнувши 16,8 млн руб. Не зважаючи на те, що в селах знаходилося 4277 храмів та молитовних домів із 4712

діючих в Україні, їх фінансові надходження склали лише 9,5 млн руб. із яких на утримання служителів культу, до яких зараховувалися і диякони та псаломщики витрачено близько 3,5 млн руб. Найбільша сума на утримання служителів релігійного культу – 517348 руб. була витрачена у Львівській області, а найменша – 6934 руб., у Запорізькій. У 12 областях УРСР за 1963 р. на служителів культу витрачено менше 100 тис. руб., ще у 8 областях витрачено від 100 тис. руб. до 200 тис. руб. У західних областях такі витрати складали переважно понад 200 тис. руб. у той час, коли у східних – менше 100 тис. руб., у південних – максимум 61 тис. руб., а у північних – понад 100 тис. руб. У той же час, необхідно зважати на той факт, що в областях, де витрати на утримання духовенства були вищими, його кількість також була більшою [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 13, 20, 32, 37].

Після переходу на тверді оклади, священникам парафії виплачували заробітну плату відповідно до договору. Ситуація з оплатою була досить строкатою, кардинально відрізняючись у різних областях. Головним чинником, який на неї впливав була фінансова спроможність релігійних громад. Так, у селах Івано-Франківської області платня в середньому сягала 500–700 руб. на рік. Більш спроможні громади, як наприклад у с. Ягодівка, сплачували 1300 руб. Були і бідніші парафії, що відбивалося на оплаті духовенства, – священник с. Красне отримав лише 100 руб. за 1967 р. [ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 103, арк. 4, 23, 44–46, 58–59]. У той же час сільське духовенство Тернопільської області отримувало переважно понад 1000 руб. за рік [ДАІФО, ф. Р-3241, оп. 1, спр. 14, арк. 1–52]. У парафії с. Полив'яне Полтавської області, валовий обіг якої складав 3500 руб. за рік, на заробітну плату священнику та псаломщику відраховувалося 1500 руб. [Письмо, 1981, с. 233]. Водночас у сільських парафіях північно-східних епархій Українського екзархату протягом 1960-х років відзначається тенденція до зменшення фінансових надходжень, що вплинуло на зниження витрат спрямованих на утримання духовенства [ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 5, спр. 569, арк. 60–63].

Помісний Собор РПЦ 1971 р. Схвалив діяльність Синоду за попередній період та виробив стратегію на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації у більш спокійне русло та на її стабілізацію. На думку П. Бондарчука, РПЦ у цей час відмовилася як від крайнього консерватизму, так і від радикальної модернізації. Попри збереження антирелігійної риторики та політики, відбулася певна лібералізація державно-церковних відносин та зближення РПЦ із державою, яка повністю контролювала релігійні процеси та використовувала Церкву у власних інтересах. Вищі церковні ієрархи нагороджувалися державними нагородами, зокрема у 1979 р. екзарха України митрополита Київського і Галицького Філарета у зв'язку із 50-річчям було відзначено орденом Дружби народів. В очах суспільства окремі представники духовенства, у першу чергу – ієрархи, виглядали як сановиті державні чиновники. Ходили чутки про вплив духовенства на прийняття важливих суспільно-політичних рішень та надзвичайно високий освітній рівень пересічних священників [Даниленко, 2022, с. 784–785].

Попри спроби радянської влади встановити жорсткий контроль за церковними фінансами, намагання обмежити їх надходження з метою погіршення економічного становища Церкви та духовенства, повністю реалізувати дані задуми не вдалося. На рубежі 1970-х–1980-х років відзначалися не поодинокі випадки існування

нелегальних кас, які слугували способом уникнення тотального контролю та давали можливість підвищувати виплати священникам. Самі священники здійснювали виконання обрядів без їх реєстрації, продовжували втручатися у фінансові справи парафій. Значна кількість священнослужителів заохочувала віруючих здійснювати пожертви, встановлювала розміри внесків, плати за виконання треб тощо [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34]. Протягом 1980-х років продовжували зростати і офіційні прибутки релігійних громад, що сприяло збільшенню рівня оплати священникам. Наприклад, лише у Івано-Франківській області у 1988 р. прибутки парафій Українського екзархату зросли на 328,6 тис. руб. Із них, на 57,7 тис. руб. збільшилися пожертви за виконання релігійних треб та на 181,7 тис. руб. – добровільні пожертви [ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 214, арк. 2–5].

В умовах фінансового покращення та збільшення матеріальних прибутків, серед священників заможних парафій поступово сформувалася частина заможного духовенства, яка прагнула до збагачення та купівлі дорогавартісних речей. Наприклад, у Миколаївській області, на початку 1980-х років із 40 священників 12 мали власні автомобілі, більшість змогла збудувати добротні будинки тощо. Безумовно, частину із них становили міські священники [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34]. Поряд із цим, протягом усього періоду існували бідні парафії, які не могли забезпечити належний матеріальний рівень своїм настоятелям.

Протягом усього радянського періоду значним фінансовим тягарем для духовенства була податкова система, яка зберігала дискримінаційний характер та залишалася одним із способів тиску на православних священнослужителів. Священники крім податків змушені були сплачувати ряд інших платежів. В таких умовах, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі [Оліцький, 2024, с. 63–71].

Висновки. Економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату в другій половині ХХ ст. було складним і багатограним явищем, на яке суттєво впливала антирелігійна політика радянської влади. Умови існування парафіяльного духовенства були обумовлені економічними обмеженнями, соціальними змінами та систематичним тиском держави. Основним джерелом доходів для сільських священників залишалися пожертви парафіян, які у багатьох випадках не покривали навіть базових потреб. Регіональні відмінності також відігравали важливу роль: західні області, де релігійне життя було більш активним, демонстрували вищу фінансову підтримку парафій, тоді як у східних та північних регіонах ситуація була набагато гіршою. Впровадження фіксованих окладів для священників на початку 1960-х років стало додатковою спробою фінансового обмеження. Водночас дії держави спрямовані на послаблення матеріальної бази Церкви не мали повного успіху. У 1970–1980-х роках, попри продовження репресивної політики, спостерігалось зростання прибутків релігійних громад, що дозволило частині священників забезпечити собі добробут.

Список використаних джерел та літератури

- Бондарчук, П., 2012. *Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації*. К.: Інститут історії України НАН України. 322 с.
- Войналович, В., 2005. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. К.: Світогляд. 741 с.

Даниленко, В. (ред.), 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія. У 3-х частинах. Ч. 3.* К.: Інститут історії України НАН України. 336 с.

Даниленко, В. (ред.), 2015. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія.* К.: Інститут історії України НАН України. 698 с.

Даниленко, В. (ред.), 2022. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси.* К.: Інститут історії України НАН України. 959 с.

Державний архів Івано-Франківської області.

Державний архів Сумської області.

Державний архів Тернопільської області.

Державний архів Чернігівської області.

Куроедов, В., Панкратов, А. (ред.), 1971. *Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов).* М.: Юридическая литература. 210 с.

Меркатун, І., 1991. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал.* № 10. С. 70–76.

Оліцький, В., 2024. Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС.* № 1. С. 60–74.

Пашенко, В., 2005. *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років.* Полтава: АСМІ. 630 с.

Письмо, 1981. Письмо архієп. Феодосія Л. Брежневу (Самиздат). *Вестник русского христианского движения.* № 135. С. 220–249.

Сазонов, Д. & Федотов, А., 2018. Священнослужители Русской православной церкви в 1958–1988 годах: статус и деятельность. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета.* № 5. С. 37–44.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українціки.

Шкаровский, М., 1999. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах).* М. 399 с.

Шліхта, Н., 2011. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта. 468 с.

References

Bondarchuk, P., 2012. *Relihiina svidomist viruiuchykh URSR (1940–1980-ti roky): povsiakdenni proiavy, transformatsii [Religious consciousness of believers in the Ukrainian SSR (1940s–1980s): everyday manifestations, transformations].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 322 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2010. *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monohrafiia [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s): Collective Monograph].* U 3-kh chastynakh. Ch. 3. К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 336 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2015. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 698 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2022. *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy [Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Essays].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 959 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region].

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State archive of Ivano-Frankivsk region].

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region].

Kuroedov, V. & Pankratov, A. (red.), 1971. *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov) [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)].* М.: Yuridicheskaya literatura. 210 s. [in Russian].

Merkatun, I., 1991. Antyrelihiina kampaniia 50–60-kh rokov na Ukraini [Anti-religious campaign of the 1950s–1960s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 10. S. 70–76. [in Ukrainian].

Olitskyi, V., 2024. Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS*. № 1. S. 60–74. [in Ukrainian].

Pashchenko, V., 2005. *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in a Totalitarian State. Ukraine 1940 – early 1990s]. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian].

Pismo, 1981. Pismo arkhiep. Feodosiya L. Brezhnevu (Samizdat) [Archbishop's letter Feodosia L. Brezhnev (Samizdat)]. *Vestnik russkogo khristianskogo dvizheniya*. № 135. S. 220–249. [in Russian].

Sazonov, D. & Fedotov, A., 2018. Svyashchennosluzhiteli Russkoi pravoslavnoi tserkvi v 1958–1988 godakh: status i deyatelnost [Clergy of the Russian Orthodox Church in 1958–1988: status and activities]. *Uchenie zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 5. S. 37–44. [in Russian].

Shkarovskii, M., 1999. *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnie otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh)* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church Relations in the USSR in 1939–1964)]. M. 399 s. [in Russian].

Shlikhta, N., 2011. *Tserkva tykh, khto vyzhyy. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [The Central State Archive of Public Associations and Ukrainians].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Voinalovych, V., 2005. *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs* [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian].

ECONOMIC SITUATION OF THE PARISH CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Viacheslav Olitskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent,

Head of the Department of History of Ukraine,

Sumy Makarenko State Pedagogical University, Sumy

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the conditions of material support, sources of income, and the impact of socio-economic circumstances of the second half of the twentieth century on the activities of rural parish clergy in Ukraine, as well as to determine the specifics of the relationship between the clergy and state bodies and local communities in the context of the economic challenges of the period. The research methodology is based on adherence to the principles of objectivity and systematicity. General scientific methods were used to implement the goal and the tasks set: analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, and special historical research methods – classification and criticism of sources, problem-chronological, and comparative-historical. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the economic situation of the rural parish clergy of the Ukrainian Exarchate of the second half of the twentieth century. Became the object of a separate scientific study. Conclusions.* *The economic situation of the rural parish clergy of the Ukrainian Exarchate in the second half of the twentieth century. It was a complex and multifaceted phenomenon significantly influenced by the anti-religious policy of the Soviet authorities. Economic restrictions, social changes and systematic pressure from the state determined the conditions for the existence of the parish clergy. The main source of income for rural priests remained donations from parishioners, which in many cases did not cover even basic needs. Regional differences also played an important role: the western regions, where religious life was more active, demonstrated higher financial support for parishes, while in the eastern and northern regions, the situation was much worse. Introducing fixed salaries for priests in the early 1960s was an additional attempt at financial restraint. At the same time, state actions aimed at weakening the material base of the Church were not completely successful. In the 1970s–1980s, despite the continuation of repressive policies, there was an increase in the income of religious communities, which allowed some priests to ensure their well-being.*

Key words: *clergy, priest, Ukrainian village, village parish, donations, religious rites, material support.*